

О. М. ПАЛІНСЬКА

Університет ім. Карла фон Осецького
м. Ольденбург, Німеччина.
Електронна пошта: palinska_o@yahoo.com
<http://orcid.org/0000-0003-2623-7164>

МЕТАМОВНІ РЕФЛЕКСІЇ ТА ДИСКУРСИВНІ ПРАКТИКИ МЕШКАНЦІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ¹

У статті розглянуто особливості метамовних рефлексій мешканців центральних регіонів України, які послуговуються у своїй мовленнєвій практиці українською та російською мовами, а також українсько-російським змішаним мовленням (УРЗМ). На основі закритого анкетування, а також відкритих напівструктурованих інтерв'ю, які були проведені в досліджуваному регіоні в межах проекту Ольденбурзького університету в 2014 р., було проведено дослідження як імпліцитних (автопереклади), так і експліцитних (характеристики в категоріях «своє / чуже», роздуми про мовні коди) метамовних рефлексій. Зокрема, було з'ясовано, що автопереклади здійснюються приблизно порівну в бік української та російської мов з деяким переважанням на користь російської, при цьому виявлено статистично значущий зв'язок між напрямком автоперекладу і низкою соціодемографічних параметрів респондентів: ареал проживання; перша мова; вікова група; тип населеного пункту, де проживають респонденти; освіта (стать респондентів, субкорпус — напівофіційні інтерв'ю чи неформальні сімейні розмови, а також тип місцевості, де виростили респонденти, не виявляють статистично значущого зв'язку з напрямком автоперекладу).

Респонденти переважно називають «своїм» мовним кодом УРЗМ («по-нашому»), протиставляючи його або іншим регіональним субстандартам (діалектам), або навіть літературним мовам — українській і російській («по-їхньому»), рідко — віддаленим іноземним мовам («не по-нашому»). У висловлюваннях про УРЗМ переважає позитивне ставлення до змішаного ідіому, яке пояснюється його зручністю, звичністю і простотою у використанні. Аналіз як даних закритого опитування, так і відкритих інтерв'ю показав, що респонденти переважно вважають УРЗМ варіантом української мови, при цьому звертають основну увагу на лексику, рідше — на морфологічні чи фонетичні особливості.

Ключові слова: метамовна рефлексія, українсько-російське змішане мовлення, мовний контакт, автопереклад, метамовне коментування.

¹ Робота виконана в рамках проекту «Варіативність і стабільність у змішаному субстандарті в широкому і стабільному в часі мовному контакті: український суржик між українською та російською мовами (у порівнянні з білоруською трасянкою)» за підтримки Фонду Ф. Тіссена (Ольденбурзький університет, Німеччина), керівник проекту — проф. І. Гентшель. Стаття продовжує й доповнює низку ідей, описаних у статтях.: [Палінська: у др. (а, б)].

Вступ

Рефлексія щодо мови і мовленнєвої діяльності як осмислення / опрацювання мовних фактів передбачає не лише процеси аналізу (мимовільні чи довільні) на рівні свідомості, але також їхню реалізацію в усному або писемному мовленні. При цьому слід розрізняти імпліцитні процеси, які виявляються при породженні текстів, і експліцитну рефлексію, тобто власне міркування про мову / мовлення.

Пересічні мовці зазвичай не дуже схильні рефлексувати з приводу мовних питань, але в ситуації дво- / багатомовності як добір мовного матеріалу, так і осмислення цього процесу набувають особливої ваги. Тому в центральних регіонах України, де в мовленнєвій практиці активно співіснують як дві окремі національні / літературні мови — українська і російська, так і українсько-російське змішане мовлення² (УРЗМ), мовці часто замислюються над особливостями мовленнєвої практики (як своєї, так і оточення), принаймні на рівні добору мовних засобів і характеристик у категоріях «свого / чужого». Перш за все це стосується змішаного мовлення, яке називають також «суржиком»: попри те, що його активно використовують на більшій частині території України, УРЗМ часто набуває зневажливих конотацій і піддається стигматизації в суспільстві, зокрема в певних національно-культурних колах. Тому респондентам іноді навіть незручно зізнаватися інтерв'юєру, якого ідентифікують як людину «вчену», про свою належність до носіїв цього мовного варіанта, престиж якого, за словами Л. Масенко, «надзвичайно низький не тільки в експертній оцінці, а й у масовій свідомості» [Масенко : 40]. Відповідно, це відображається не лише у вербалізованих оцінках, але й у власній мовленнєвій практиці індивідів, що особливо яскраво виявляється в ситуації лінгвістичного інтерв'ю.

УРЗМ є предметом вивчення в дослідницькому проекті Ольденбурзького університету [Variabilität...]. У фокусі проекту перебувають морфологічні, фонетичні та морфосинтаксичні особливості змішаного мовлення, а також загальні питання функціонування цього змішаного ідіому, ставлення мовців до УРЗМ та ін.

Методика збору матеріалу. У ході дослідницького проекту в червні–липні 2014 р. в одинадцяти центральноукраїнських областях було проведено закрите опитування 1400 респондентів з 56 міст. З респондентами, які назвали змішане мовлення своїм основним мовним кодом і погодилися на подальшу співпрацю, записали 136 відкритих напівструктурованих інтерв'ю, 68 з яких затранскрибували і лінгвістично опрацювали. Раніше (у 2010 р.) були окремо записані «сімейні» розмови в неформальних ситуаціях домашнього спілкування. На основі цього матеріалу був створений мовний корпус, що складається з двох підкорпусів: сімейний корпус і корпус інтерв'ю. Подальший аналіз здійснено на основі анкет, інтерв'ю та корпусних даних.

Стаття присвячена дослідженню рефлексій мовців з приводу їхньої мовленнєвої практики. Здійснено аналіз засобів рефлексії — як експліцитних

² У статті послідовно використовується термін «мовлення» стосовно названого змішаного ідіому, але оскільки пересічні мовці на побутовому рівні не розрізняють термінів «мова» і «мовлення», у запитаннях в анкетах і в інтерв'ю застосовувалося формулювання «змішана мова», що, звичайно ж, жодним чином не означає, що цей ідіом має статус мови.

(формульні словесні маркери, висловлювання щодо різних ідіомів), так і імпліцитних: автокорекція і под.

1. Рефлексії щодо мови

Носії УРЗМ у досить формальній ситуації інтерв'ю (до того ж присвячених мовним питанням) часто рефлексують з приводу мовної ситуації і мовної практики — як власної, так і інших. Йдеться як власне про метамовне коментування, так і про інші маркери контролю над процесом мовлення: (авто)корекцію, паузи хезитації, слова / фрази-хезитативи і под.

Метамовну рефлексію варто розглядати як частину загальних процесів усвідомлення мови (*language awareness*), яке можна схарактеризувати як «явні знання про мову та свідоме сприйняття й чутливість при вивченні мови, викладанні мови та використанні мови» [Association...] (метамовна рефлексія тут не розглядається окремо). За визначенням У. Джесснер, метамовне усвідомлення можна визначити як «здатність зосередитися на мовній формі та переключити фокус між формою та змістом» [Jessner 2014 : 177]. Сьогодні контактна лінгвістика загалом виявляє лише помірний інтерес до метамовної рефлексії, і дослідження на цю тему з'являються скоріше спорадично, а не систематично (аналіз теоретичної літератури, присвяченої метамовній рефлексії і багатомовності, див.: [Verschik : 2–3]).

Слід відразу зазначити, що те, як мовці оцінюють свою мовленнєву діяльність, не завжди збігається з їхньою реальною мовленнєвою практикою, оскільки «метамовна рефлексія — це діяльність свідомості, спрямована на осмислення фактів мови / мовлення і не обов'язково безпосередньо пов'язана з власною мовленнєвою діяльністю особистості, яка здійснює рефлексію» [Шумарина : 3].

Метамовна рефлексія особливо активізується в ситуації міжмовної взаємодії. При цьому важливою є роль дослідника / інтерв'юера: адже переважно саме ситуація інтерв'ювання, інтерес дослідника до мовного репертуару співрозмовників проковує породження метамовної інформації [Пилипенко : 383]. При цьому інтерв'юер сприймається як носій «високого» стандарту, під який підлаштовуються співрозмовники [Blankenhorn : 165]. Саме у зв'язку з реакцією інших О. Тараненко пояснює функціонування індивідуальних форм змішаного мовлення неусвідомлюваними або різною мірою усвідомлюваними прагненнями мовця до реалізації, зокрема, потреби в адекватнішому, на його думку, мовному самовираженні, у підвищенні свого культурно-мовного іміджу в очах оточення [Тараненко : 31].

Можемо виділити експліцитну та імпліцитну мовну рефлексію. Імпліцитні форми рефлексії — це, зокрема, автокорекція і автопереклад, кодові перемикавання, слова і фрази-хезитативи. До експліцитної належать формульні словесні маркери [Макарцев : 262], такі як, наприклад, «у нас так (не) говорять», «(не) по-нашому», «так (не) правильно говорити» і т.д., а також безпосередні оцінки різних ідіомів.

Оскільки українська та російська мови близькоспоріднені і перебувають у тривалому контакті, метамовні рефлексії носіїв УРЗМ мають певні особливості. Так, у досліджуваному регіоні практично не існує виключно «українських» або «російських» комунікативних ситуацій, обидва коди (або їх суміш) можуть використовуватися і в офіційних установах, і в системі освіти, і в побуті (сфера обслуговування, транспорт, неформальне спілкування та ін.). Відмінністю від більшості досліджень контактних ситуацій є також те, що в результаті тотальної двомовності і спорідненості кодів ніколи

не виникає необхідності пояснювати дослідникові елементи того чи іншого мовного коду (виняток можуть становити рідковживані літературні або діалектні елементи).

2. Імплицитні метамовні рефлексії

У ситуації мовного контакту інофони часто застосовують перифрази й автокорекцію. Це відбувається внаслідок посиленого моніторингу та контролю власних повідомлень: вони вимагають постійного зворотного зв'язку, який свідчить про те, що повідомлення сприйняте правильно [Воейкова : 24]. Багатомовні користувачі мають у своєму розпорядженні більше мовних ресурсів і постійно повинні здійснювати вибір між ними, і те, що вони врешті обирають у певній ситуації, вважається комунікативно ефективним (щоб зрозуміла певна аудиторія) [Matras 2009 : 3].

В УРЗМ ця функція ослаблена, адже конкурентні мови зазвичай взаємозрозумілі, і мета мовця, який коригує власне висловлювання, в основному полягає у відповідності певному стандарту — реальному або уявному. Ю. Кормос характеризує такий тип корекції як один з підтипів «виправлення відповідності» (*appropriateness repair*), а саме — виправлення мови, у тому числі правильної, що передбачає заміну вислову або частини висловлення, тому що вони не відповідають уявленням про канонічні правила «гарної мови» або тому, що це соціально недоцільно [Kotmos : 317]. При цьому в різних контекстах носії УРЗМ вважають «нормальною» мовою або літературний стандарт, або свій регіональний варіант (на противагу іншим діалектам), або змішане мовлення (див. нижче).

Найпоказовішим маркером імплицитної метамовної рефлексії є автопереклади³. Залежно від ситуації їхні функції можуть бути різноманітними: вони можуть використовуватися для пояснення слів, незрозумілих співрозмовнику; для уточнення значення слів, сказаних співрозмовником, яке мовець робить для себе; для надання додаткового конотативного забарвлення, якщо таке є у слова або вислову в одній з використовуваних мов; як синонімічний засіб, що робить мову багатшою і цікавішою; як маркер мовної ідентичності мовця і под.

Об'єктом імплицитної рефлексії мовців в основному виступають лексичні одиниці; інші мовні рівні становлять прямий або непрямий інтерес для оцінки та / або корекції набагато рідше. На цю особливість також звертає увагу Я. Матрас: хоча багато носіїв помічає лексичні одиниці, які походять з іншої мови, нелексичний вплив (значення, структури, поєднання) менш помітний для нефахівця (він окреслює це як імовірнісну шкалу усвідомленості) [Matras 2012 : 22]. Так, досить численні приклади⁴, як (1) і (2), де мовці ретельно підбирають лексичні засоби, здійснюючи автокорекцію, але коригування морфосинтаксичних конструкцій, як у прикладах (2) і (3), можна зустріти досить рідко.

(1) Український должен... обязаний... зобов'язаний розговар... говорити (I 208);

³ Детальний аналіз автоперекладів в УРЗМ див.: [Палинська: у др. (а)]; аналіз інших імплицитних видів метамовної рефлексії (хезитація, перемикання кодів) див.: [Палинська: у др. (b)].

⁴ Детальний аналіз автоперекладів в УРЗМ див.: [Палинська: у др. (а)]; аналіз інших імплицитних видів метамовної рефлексії (хезитація, перемикання кодів) див.: [Палинська: у др. (b)].

(2) Ну, на уроках должні говорити... і балакати, як то кажуть, чи розмовлять по-російськи, на російській (І 193);

(3) Єслі ти вже на... в Україні, ти вже за свою страну борешся, за Україну, так який же ти москаль?! (І 598).

Як бачимо, у прикладах (1) і (2) респонденти послідовно контролюють власне мовлення, добираючи більш «українські» форми, але все-таки тут слід говорити скоріше про тенденції з позиції мовця, ніж про реальну належність словоформ до того чи іншого мовного коду: *должен* ('рос.'⁵ форма) → *обязаний* ('рос.' основа з 'укр.' закінченням) → *зобов'язаний* ('укр.' форма); *говорить* ('укр.' основа, яка лексично збігається з 'рос.' (відрізняється тільки морфонологічно) і 'рос.' закінчення, яке також можна розглядати і як діалектне, пор. [Hentschel et al. : у др.] → *балакати* ('укр.' основа, яка часто сприймається мовцями як 'гібр.') → *розмовлять* ('укр.' основа). З іншого боку, варіативність і автовиправлення в морфосинтаксичних структурах, як наприклад, *по-російськи / на російській*, свідчать про більш глибокий моніторинг власних висловлювань, виявляючи обізнаність у питаннях культури мови, обговорюваних у громадській площині, зокрема «заборона» на використання «російського» прийменника *по*; дискусія ж з приводу конструкції *на / в Україні* давно вже перейшла з лінгвістичної площини в політичну, пор. [Огієнко].

Кількісне дослідження напрямку автоперекладу було здійснене на матеріалі Ольденбурзького мовного корпусу УРЗМ. Було виявлено 313 випадків перекладів у межах одного висловлення, з яких 49% становить переклад на російську (з української, але також вихідними можуть бути гібридні або навіть спільні форми), 43% — на українську, а також незначна кількість інших виправлень, що сприймаються в контексті як «переклади», зокрема, заміна 'українських' або 'російських' основ на 'гібридні' і 'спільні' (вони сумарно становлять 8%; у подальшому аналізі не розглядаються).

Напрямок автоперекладу (у бік української чи російської мов) демонструє зв'язок з низкою соціодемографічних параметрів респондентів (див. табл. 1). Так, частіше здійснюють автопереклад на українську мешканці західних регіонів України; ті, у кого перша мова в дитинстві була українська; середнє покоління (віком 33–49 років); респонденти з середньою та середньою спеціальною освітою; мешканці малих міст. Відмінність у даних з різних субкорпусів (сімейні розмови й інтерв'ю), а також типів населених пунктів, де виростили респонденти, не є статистично значущою. Дослідження проводилося за допомогою таблиць спряженості і визначення χ^2 .

⁵ «Етимологічна» належність словоформ і окремих морфем визначається на основі морфологічних і морфонологічних особливостей, суто фонетичні особливості тут не враховано; тому подається в одинарних лапках: 'укр.', 'рос.', 'сп.' (спільне), 'гібр.' (гібридне); детальний опис принципів аналізу див. [Хентшель 2018 : 196–199].

Таблиця 1.

Зв'язок соціодемографічних параметрів респондентів і напрямку автоперекладу			
Незалежна змінна		Напрямок автоперекладу, %	
		на укр.	на рос.
ареал (різниця статистично значуща, $p < .05$)	A, $n^6=31$	65	35
	B, $n=94$	51	49
	C, $n=48$	46	54
	D, $n=67$	33	67
	E, $n=48$	48	52
субкорпус (різниця статистично незначуща, $p > .05$)	інтерв'ю, $n=219$	46	54
	сімейні, $n=69$	49	51
перша мова (різниця статистично значуща, $p < .05$)	укр., $n=92$	64	36
	рос., $n=29$	41	59
	зміш., $n=139$	38	62
	комб ⁷ ., $n=28$	39	61
вікова група (різниця статистично значуща, $p < .05$)	до 32 р., $n=81$	36	64
	33–49 р., $n=91$	56	44
	від 50 р., $n=141$	47	53
освіта (різниця статистично значуща, $p < .05$)	вища, $n=97$	34	66
	сер.-спец., $n=49$	53	47
	середня, $n=136$	55	45
де вирости (різниця статистично незначуща, $p > .05$)	село, $n=93$	41	59
	місто, $n=184$	50	50
	село і місто, $n=25$	48	52
	великі, $n=96$	36	64
де проживають (різниця статистично значуща, $p < .05$)	середні, $n=103$	50	50
	малі, $n=52$	62	38
	снт, $n=37$	43	57

Загалом носії УРЗМ нерідко (зокрема, порівняно з носіями білорусько-російського змішаного мовлення [див.: Tesch : 163]) використовують автопереклад, який дещо частіше спрямований у бік російської, ніж української мови. При цьому практичної необхідності в ньому немає: як правило, це просто «підтягування» свого мовлення до певного стандарту, який існує у свідомості мовців. Тому автопереклад частіше використовують в інтерв'ю, ніж у «сімейних» розмовах: мовці більш схильні контролювати своє мовлення і хочуть справити хороше враження на інтерв'юера. Що саме є «відповідною» мовою або кодом у кожній конкретній ситуації, мовці визначають

⁶ Число n у таблицях і діаграмах вказує на абсолютну кількість відповідних одиниць. Там, де n не вказане, йдеться про дані для всієї вибірки.

⁷ Комбінація двох чи більше ідіомів, наприклад, українська і російська мови, українська мова і змішане мовлення і под.

на підставі власних уявлень і установок («габітус» у термінології П. Бурдьє [Bourdieu]), які є досить інертними і не завжди вчасно змінюються відповідно до змін навколишніх умов.

3. Експліцитні метамовні рефлексії

3.1. Мовна ідентичність і категорії «свого» / «чужого»

Ситуації, в яких конкурують різні мовні стандарти або субстандарти (діалекти, регіолекти), часто актуалізують питання етнічної, мовної та ін. ідентичності респондентів. Щодо УРЗМ ситуація ускладнюється тим, що обидві мови (українська та російська), а також відповідні етноси тривалий час тісно контактують, і в деяких випадках респондентам буває важко визначити як мовні, так і етнічні межі.

Змішане мовлення є «природним мовним середовищем існування для величезних мас населення країни та основою для взаємного ідентифікування цих людей як представників певної мовної спільноти (як “своїх”, як тих, що спілкуються “нашим суржигом”))» [Тараненко : 32]. При цьому межі категорії «свого» у мовному самовизначенні носіїв УРЗМ часто розмиті, і ні номінальне визначення рідної мови, ні мова повсякденного спілкування (див. нижче) не є автоматично маркером того, як респондент сприймає ту чи іншу мову в категоріях «свого» / «чужого». Так, «свій» / «наш» мовний код може формально визначатися як український, хоча на практиці це найчастіше змішане мовлення:

- (4) – Так падажді: а ана на якому разгаварює?
– Ну, на нашому.
– Ну, на українском?
– Ну да. (С-FH / С-НН).

Як бачимо у прикладі (4), велика кількість ‘російських’ і ‘гібридних’ форм і мінімальна кількість ‘українських’ жодним чином не заважає респондентам номінально визначати саме український мовний код як «наш». Але назагал для більшості респондентів визначення «по-нашому», «по-нормальному» стосуються насамперед змішаного ідіому, який може протиставлятися або літературним мовам — українській і / або російській (5), або іншим регіональним субстандартам (6):

- (5) Уроки можеш преподавать, на яком хочеш там язык, там, чи мові, а от іменно спілкування таке щоб з дитиною, щоб вона тебе поняла по-нормальному, по-батьківськи, то да (І 598);
(6) Потому шо він же ж балакає, балакає по-нашому, ну, як в Кіровограді ото разгаварюють усі [...] він по-нашому, по-нашому, а потом сидів, сидів — і давай по-гуцульськи (І 598).

Хоча ситуація спілкування, описана в прикладі (5), стосується напівформального спілкування між учителями та учнями в школі, а в (6) — неформального спілкування в сім’ї, і в тому, і в іншому випадку «нашим», «нормальним» мовним кодом виступає змішаний. При цьому формульний вираз «по-їхньому» послідовно застосовують щодо споріднених (але усвідомлюваних як відмінні) ідіомів — (західно)українських діалектів (7) або навіть «чистої» української мови (8), а «не по-нашому» — тільки стосовно віддалених, незрозумілих іноземних мов (9):

- (7) Из Львова були люди. Так, еслі балакаеш — нормально, еслі вони по-би-струму балакають, не поймеш. Ну, виходе так по-їхньому — да, як вони ж там оно і венгри, і чога тіки нема, і чехи... (I 863);
- (8) Еслі человек, шо, може бить, он русского, там, і не знае. Там, українці есть же такі, шо вони говорять: «Я вас не розумію», то я могу по-їхньому балакать (I 988);
- (9) По гóроді сісти машиною і проїхать, оці вивіски з магазинів, вивіски по стенах оце накляно, оце вся Америка і все не по-нашому — ето неправильно, я щитаю (I 317).

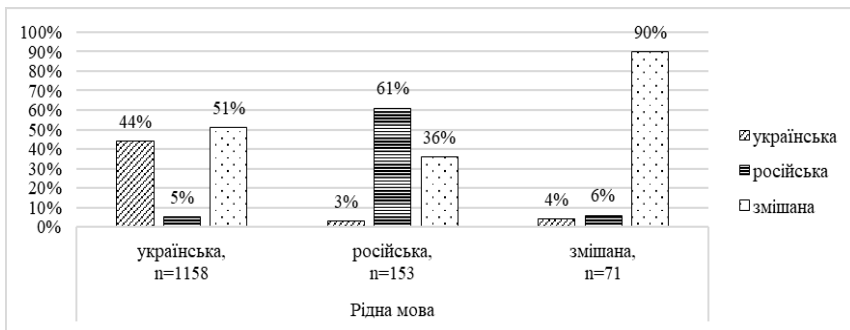
Ці формальні конструкції не є частотними, але їх використання в мовленні респондентів цілком тенденційне. Так, конструкція «не по-нашому» зафіксована в корпусі всього 6 разів, і у всіх випадках ідеться про іноземні мови в писемній формі (з використанням латиниці), тоді як «по-нашому» (12 випадків) завжди використовується у значенні «так, як говоримо ми (якась умовна, територіально обмежена спільнота)», і навіть якщо додається уточнення «по-українському / по нашій мові» і под., це завжди сформульовано за допомогою змішаного мовлення.

Маркером мовної ідентичності є, зокрема, те, яку мову (мови) респонденти вважають рідною і найчастіше вживають. Розподіл респондентів за рідною мовою (яка іноді виконує виключно символічну функцію) і за мовою, найчастіше використовуваною в повсякденному житті⁸, подано в табл. 2.

Таблиця 2

Мовна ідентичність респондентів			
Маркер мовної ідентичності	Українська мова (%)	Російська мова (%)	Змішана ⁹ мова (%)
Повсякденна мова	37	11	52
Рідна мова	83	11	6

Але декларована рідна мова і реальна мовленнєва практика індивіда не завжди збігаються. Співвідношення повсякденних і рідних мов респондентів представлене у вигляді діаграми 1.

Діаграма 1. Співвідношення рідної і повсякденної мови респондентів

⁸ Слід урахувувати, що стосовно повсякденної (найчастіше використовуваної) мови йдеться про те, як самі мовці оцінюють свою мовленнєву поведінку, а не про реальне вживання того чи того мовного коду, яке досить складно (якщо взагалі можливо) об'єктивно зафіксувати для великих вибірок.

⁹ Під змішаним ідіомом тут і далі маються на увазі різні види змішаного мовлення: на українській основі, на російській, а також мовлення, що складається приблизно з рівних частин українських і російських елементів (відповідно до оцінок самих респондентів).

Тільки визначення змішаного ідіому як рідної мови практично повністю корелює з його використанням у повсякденному житті респондентів; ті, хто назвав рідною мовою російську, більш ніж у третині випадків користуються в побуті змішаним мовленням; частка ж тих, хто використовує змішане мовлення, але назвали рідною мовою українську, становить більше половини респондентів.

Мовна ідентичність є важливим елементом самосвідомості індивіда, але у двомовних спільнотах вона (часто в поєднанні з іншими факторами) може як набувати особливого значення, так і нівелюватися — що, власне, можемо спостерігати у носіїв УРЗМ (і що не в останню чергу уможливило існування цього змішаного коду). Також, за спостереженням С. Г. Томасон, соціолінгвістичні та антропологічні дослідження рясніють прикладами того, як багатомовні особи навмисно маніпулюють мовою з метою створення окремої, дво- або багатомовної ідентичності; вона вважає такий вибір, здійснений шляхом обдуманого рішення, одним із механізмів контактної зумовленої зміни мови [Thomason : 45].

Також слід урахувувати, що в лінгвістичному дослідженні респондент може вибудовувати свою декларовану ідентичність з урахуванням комунікативної ситуації, тематики розмови і динаміки контексту, що впливає як на зміст наративу, так і на відбір дискурсивних засобів [Макарцев : 261]. Так, оскільки інтерв'ю були записані влітку 2014 р., після подій на Майдані Незалежності в Києві і пізніше — в Криму та на сході України, багато респондентів на хвилі патріотичного піднесення декларували свою українськомовну ідентичність не тільки стосовно рідної, але і найчастіше вживаної мови, хоча їхні власні мовні практики могли їх видавати: про це, зокрема, свідчить велика кількість російських і гібридних елементів, а також (як показник усвідомлення цієї проблеми) — численні заміни російських лексем українськими у мовленні респондентів. Різні стратегії добору мовних засобів описані в [Палінська: у др. (b)].

Крім того, дослідження були досить об'ємними, і інколи респонденти (внаслідок втоми або небажання заглиблюватися в суть питань) давали нелогічні або й прямо суперечливі відповіді. Частіше це стосується анкет, але трапляється також і в інтерв'ю: так, наприклад, одна з респондентів відповідає на запитання щодо свого ставлення до змішаного мовлення: «Змішану українську з російською, якщо бути відвертою, то не дуже люблю. Особливо суржик українсько-російський. [...] Особливо не люблю, коли спеціально це роблять, коли стараються говорити на російській, а він змішується з українською», хоча за декілька хвилин до цього, коментуючи ставлення до акторів і співаків, які використовують змішане мовлення, та сама респондентка дала прямо протилежну оцінку: «Я люблю це слухати і люблю дивитись. [...] Люблю суржик в українській мові. Люблю і хочу, щоб його використовували, тому що це наше, це те, де ми живемо, в чому живемо» (I 1067).

Отже, ми інтерпретуємо всі статистичні дані, а також висловлювання респондентів під час інтерв'ю, приймаючи їх як достовірні, але маємо на увазі, що насправді тут може йтися про суб'єктивну достовірність (те, як мовці сприймають явища, хоча ті можуть і не бути такими) або ж про свідоме «прикрашання» ними реальності, намагання дати «правильні» відповіді і таким чином справити позитивне враження на інтерв'юера.

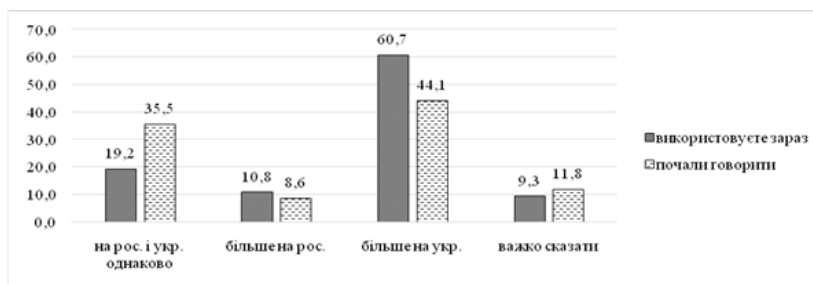
3.2. Рефлексії з приводу змішаного мовлення: дані анкетування

З 1400 учасників дослідження на запитання анкети «Чи розмовляєте ви іноді змішаною мовою з використанням і українських, і російських слів?» позитивно відповіли 72,8%. Змішане мовлення, згідно з опитуванням, активно практикують і самі мовці, і їхнє близьке оточення: близько половини робить це часто або постійно (див. табл.3).

Таблиця 3

Частота використання змішаного мовлення, %			
Відповідь на запитання анкети	Респондент	У родині	В оточенні
Ніколи	15,0	17,9	6,1
Рідко	16,7	15,9	17,3
Іноді	19,8	17,6	20,5
Часто	26,0	25,3	31,1
Постійно	22,5	23,3	24,9

При цьому, на думку більшості респондентів, їхнє змішане мовлення скоріше схоже на українську, хоча ця ситуація змінювалася з часом: так, у порівнянні з тим, яким було змішане мовлення тоді, коли респонденти почали ним говорити, ця подібність до української збільшилася, і також менша кількість респондентів порівняно з минулим станом вважає, що їхнє змішане мовлення подібне однаковою мірою і до української, і до російської мови; показники щодо подібності до російської майже не змінилися. Ці відмінності є статистично значущими: $\chi^2(4) = 53.58, p < .001$ (див. діаграму 2).

Діаграма 2. Відповіді респондентів на запитання «На яку мову схожа Ваша змішана мова?»: поточний стан vs. коли почали нею говорити, % (для респондентів, які використовують змішане мовлення).

Можемо порівняти дані нашого дослідження з іншими дослідженнями змішаного українсько-російського мовлення. Так, питання характеру УРЗМ також було предметом інтересу дослідників у проекті INTAS «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» (2006–2008 рр.). Зокрема, на запитання «На Вашу думку, суржик — це...» найбільше респондентів відповіло «суміш української та російської мов» (32,2 %), трохи менше — «суміш будь-яких мов» (28,5 %); назагал респонденти частіше вважають суржик варіантом української, ніж російської («українська з домішками російської» — 21,2 % «російська з домішками української» — 13,1 %) [Дель Гаудіо, Тарасенко : 318]. Як бачимо, результа-

ти досить суттєво відрізняються від наших, але тут дається взнаки не лише відмінність у методиці дослідження, а й часовий проміжок між проведенням досліджень, який був сповнений суспільно важливими подіями (хоча цей вплив, звичайно ж, варто дослідити окремо).

Ставлення (attitudes) жителів Центральної України до кожного з використовуваних у регіоні мовних кодів або субкодів були предметом окремого детального аналізу в рамках Ольденбурзького проєкту [Хентшель, Целлер]. Згідно з дослідженням, перевага безумовно віддається українській мові — як у використанні, так і у ставленні до питань статусу мов у суспільстві, при цьому респонденти не заперечують права на існування російської і не намагаються відтіснити її; ставлення ж респондентів до УРЗМ не залежить від їхніх мовно-політичних уподобань, і явна більшість майже у всіх ареалах дуже індиферентна в цьому питанні.

Під час заповнення закритої анкети респонденти мали змогу окреслити своє ставлення до змішаного ідіому. В анкеті не було прямого запитання «Як Ви ставитеся до змішаного мовлення?», але ставлення та атитюди допомагала з'ясувати низка дотичних запитань: «Змішана мова становить загрозу для української культури»; «Змішана мова псує знання української мови в українців»; «Без змішаної мови українська мова перебувала б під загрозою зникнення»; «Змішана мова псує знання російської мови в українців»; «Змішаною мовою можна найкраще висловити свої почуття»; «Змішана мова відіграє для мене важливу роль»; «Не варто було б використовувати змішану мову публічно». Для узагальнення цих компонентів був застосований кластерний аналіз з метою ідентифікувати різні типи респондентів. Так було отримано чотири типи:

– «Переконані противники»: УРЗМ шкідливе в культурному плані, і його слід уникати навіть у приватній сфері (29,8%);

– «Помірковані скептики»: УРЗМ не загрожує культурі, але його слід уникати у приватній сфері (24,0%);

– «Обережні друзі»: УРЗМ скоріше шкідливе в культурному плані, але у приватній сфері все ж зручне (16,2%);

– «Переконані друзі»: УРЗМ жодним чином не шкодить культурі й у приватній сфері зручне (30,0%) [Хентшель, Целлер : 122–123].

Як бачимо, респонденти у відповідях на запитання анкети скоріше схильні виявляти негативне ставлення до змішаного мовлення (трохи більше половини). Нижче ми зможемо порівняти ці дані з відповідями респондентів, які вони давали у відкритих інтерв'ю.

3.4. Рефлексії з приводу змішаного мовлення: дані відкритих інтерв'ю

Для уточнення і перевірки даних застосуємо також якісне дослідження на матеріалі, отриманому в результаті проведення інтерв'ю, де учасники мали змогу не лише відповісти на запитання дослідників, але й пояснити свою мотивацію, висловити оцінку чи ставлення. Поєднання кількісних і якісних методів аналізу дає можливість глибше і різнобічніше дослідити певне явище, адже «одним з головних завдань якісного аналізу є прагнення зрозуміти всю складність його об'єктів, тоді як кількісний аналіз подрібнює їх, атомізує, розділяє на окремі змінні і в такий спосіб отримує їхнє власне значення» [Mayring : 20].

Окремі висловлювання мовців щодо змішаного мовлення, звичайно ж, відображають тільки їхні суб'єктивні уявлення і з певною імовірністю мо-

жуть бути випадковими. Але оскільки деякі з тверджень є часто повторюваними в різних респондентів з різних регіонів, можемо постулювати існування певних тенденцій.

Незважаючи на значне поширення явища змішування мов, рефлексія щодо природи змішаного мовлення не є типовою для мешканців досліджуваного регіону, і їм часто складно буває відповісти на запитання дослідників, до якої з двох контактних мов є ближчим УРЗМ. Разом з тим відповіді респондентів розкривають їхні наївно-лінгвістичні уявлення про те, що саме відбувається в ситуації мовного контакту.

У ході проведення глибинних інтерв'ю, серед іншого, респондентів у довільній формі запитували про їхнє ставлення до УРЗМ. Орієнтовне формулювання цього блоку запитань було таким: «Як Ви самі ставитеся до змішаної українсько-російської мови, яку називають суржиком? Чи подобається він Вам?».

Відповіді на ці запитання попри їхню різноманітність можна звести до чотирьох основних типів: (1) «мені не подобається», (2) «мені подобається», (3) «нормальне / нейтральне ставлення», (4) «відсутність реакції» (різні стратегії ухиляння від відповіді — незважаючи на те, що інтерв'юер міг кілька разів ставити пряме запитання; переважно це відповіді на зразок «Ну, подобається — не подобається, але...»). З огляду на контекст висловлювань лише тип (1) демонструє чітко негативне ставлення до УРЗМ. І ухильні відповіді, і тим більше нейтральні виявляють скоріше позитивне ставлення, яке респонденти з певних причин не бажають демонструвати відкрито.

Попри те, що в цьому блоці респондентів не запитували про їхню власну мовну практику, кожен другий з них коментував це питання, причому ті, хто декларував позитивне ставлення, використовували при цьому стратегію аргументування («подобається, бо й самі говоримо»), тоді як ті, хто висловив негативне ставлення, послідовно використовували стратегію виправдання («не подобається, але все-таки самі говоримо»).

Серед причин **негативного** ставлення до змішаного мовлення респонденти найчастіше називали такі: звучить негарно (особливо в порівнянні з українською, рідше — російською); ні се ні те, мішанина; простонародна мова, вияв неосвіченості. Разом з тим у жодному інтерв'ю респонденти не згадували про шкідливий вплив змішаного мовлення на «чисті» мови й українську культуру, про що їх раніше запитували в закритому анкетуванні (див. вище). На виправдання використання такого мовлення називають його простоту, зручність, а перш за все — те, що змішане мовлення є звичним для більшості респондентів та їхнього оточення:

(10) Ой, канешно, не подобається. Мені це геть не нравиться. Бо воно негарно даже звучить от так. Як слухаєш зі сторони, то воно дуже негарно звучить. Краще все-таки іпользовать, ну, чисту мову, гарну, щоб гарна була мова. Але шо ж? Ипользуем ми все рівно її, бо ми так звикли. Ми так звикли до цього, так вдома общаемся і так... І на роботі так общаемся, і в дитячих садочках з учителями і вихователями общаемся. От так і звикли (І 408).

Разом з тим респонденти виявляють бажання уникати змішаного мовлення, розмовляти чистою мовою, але, на їхню думку, це їм уже не вдасться, оскільки ціле життя вони розмовляли змішаною. Місію розмовляти чистою українською мовою вони покладають на «дітей» (в узагальненому плані, тут

не завжди йдеться про власних дітей чи внуків), а завдання їх навчити — на «вчителів»:

(11) Но ми старші вже. Наші діти і вже внуки будуть, я надіюся, що будуть говорити чисто по-українськи, на українській мові. Но завісіт, канешно, від вчителів, шо вони... Батьки, то канешно... Ми вже старі, то ми вже так привикли (І 135).

Показово, що жоден з респондентів не розповідає про власні заходи для того, щоб їхні діти розмовляли українською, але при цьому часто відзначають позитивний вплив на дітей україномовної освіти й оточення загалом.

Причинами **позитивного** ставлення до змішаного мовлення респонденти найчастіше називають його зручність, звичність, зрозумілість і простоту (12), а також відзначають кумедність, «смішні слова» (13):

(12) Я привик, то мені нравиться. Того що я привик. Я проще свою думку донесу на своєму суржику, чим буду перекручувати, там, чи український, чи руский, я на змішаній мові я проще, бистріше донесу і розкажу, щоб легше було людям понять (І 718);

(13) Ну, коли якісь там шуточки, хіхікалки, то можна на суржику і поговорити, посміятися (І 619).

Разом з тим позитивні оцінки часто поєднуються з самовиправданням: «Де дінешся. Як всі общаються, так і ми общаємся» (І 133); «Подобається, говорим ми всьо равно, не можем на чисто українським» (І 211); «Як кажуть: історично склалось так. Тут уже нічого не зробиш» (І 809). Як і в поєднанні з негативними оцінками, тут часто звучить думка, що краще б говорити чистою мовою, але досягнути цього складно (загалом про це зазначає кожен четвертий респондент).

Якщо вживання змішаного мовлення передусім мотивують його зручністю і простотою, то мотивацією для використання «чистої» української мови служить її краса, милозвучність:

(14) Хоть я і сама вживаю, я кажу, хоть в мене в самої є слова і російські, но я б хотіла краще, я як почую, як людина говоре на чистій українській мові, вона ж така мелодійна, вона така гарна, наша мова (І 2).

Ці символічні причини використання української ніколи не підкріплюються у відповідях респондентів прагматичними, як наприклад, необхідністю для кар'єрного зростання чи ширшою функціональністю літературної мови порівняно з розмовним змішаним мовленням. Тому і прагнення до чистоти мови, заявлене респондентами, переважно має декларативний характер. Загалом мовні питання не є особливо важливими чи, тим більше, драматично загостреними для мешканців досліджуваного регіону¹⁰, для них власне мовлення, як і мовлення інших, є насамперед інструментом для спілкування, тому саме зручність і звичність є первинними мотивами для обрання комунікативного засобу. Це у свою чергу підкріплюється численними «нейтральними» оцінками УРЗМ:

¹⁰ Дослідження щодо відсутності конфлікту на мовному ґрунті в Україні див.: [Хентшель, Брюггеманн].

(15) Я геть, Ви знаєте, я безразлічний до цього діла. Мені все равно, що, яка вона там. Балакає, то балакає. Не балакає, то мені... Я до цього не приділяю вніманія (І 497);

(16) Мені все нравиться, аби війни не було. Не принципіально. Аби тільки було б мирно (І 324).

Можна констатувати, що загалом респонденти ставляться до змішаного ідіому скоріше позитивно або нейтрально, насамперед через його звичність і простоту, і вважають цілком нормальним його використання, зокрема у приватному спілкуванні. Це ставлення певною мірою пов'язане з регіоном проживання¹¹: так, у найбільш західному і «проукраїнському» ареалі А цілком передбачувано переважає негативне ставлення до УРЗМ, тоді як найбільше позитивних оцінок, теж абсолютно логічно, походить зі «змішаного» регіону D (див. табл. 4). Щоправда, кількість респондентів (133) занадто мала, щоб робити статистично обґрунтовані висновки, скоріше тут можемо говорити про певні тенденції.

Таблиця 4

Ареальний розподіл ставлення респондентів до змішаного мовлення					
Ставлення до УРЗМ	Ареал				
	А	В	С	Д	Е
не подобається	18	10	12	9	2
подобається	6	9	8	12	3
нейтральне	3	6	9	6	4
немає реакції	5	4	3	3	1

Як бачимо, в інтерв'ю лише 2/5 респондентів виявляють негативне ставлення до змішаного мовлення, тоді як у відповідях на запитання анкети респонденти скоріше схильні виявляти негативне ставлення (трохи більше половини). Зрештою, такий стан речей цілком закономірний, оскільки анкети заповнювали випадковим чином вибрані люди, які репрезентують генеральну сукупність жителів Центральної України, а інтерв'ю записували лише з тими, хто вказав, що (принаймні інколи) користується змішаним мовленням, і логічно, що позитивне ставлення у носіїв вище, ніж загалом у населення регіону. Окремо слід відзначити, що інтерв'ю записували через декілька місяців після проведення анкетування, тому формулювання з анкет (і відповіді, які давали на них респонденти) безпосередньо не впливали на те, що говорили люди в усних розмовах.

Разом з тим під час проведення інтерв'ю (порівняно з анкетуванням) більшої ваги набуває роль дослідника, який може певним чином явно чи приховано впливати на відповіді респондентів. Так, у регіонах, де інтерв'юери допускали у своїх висловлюваннях позитивні оцінні судження на зразок «наш рідний, гарний суржик», респонденти також були більш схильні виявляти позитивне ставлення, тоді як там, де було помітно, що інтерв'юер нега-

¹¹ Весь досліджуваний регіон за допомогою кластерного аналізу (на основі оцінки частоти використання кодів у повсякденному житті як самими респондентами, так і їхнім найближчим оточенням) був розподілений на ареали: А — Хмельницька, Вінницька, Черкаська обл., В — Київська, Чернігівська, Полтавська, С — Житомирська, Кіровоградська, Д — Сумська, Дніпропетровська, Е — Харківська. В ареалах А — С переважає українська мова (показники знижуються від А до С), в Д — змішане мовлення і в Е — російська [Хентшель, Тараненко].

тивно ставиться до УРЗМ, опитувані також частіше заявляли про негативне ставлення або принаймні уникали прямої відповіді, як, наприклад, у Хмельницькій області (з 10 інтерв'ю — 8 негативних ставлень і 2 відсутні реакції), на відміну від сусідньої Вінницької, де з 19 інтерв'ю в 5 бачимо позитивну реакцію, у 3 — нейтральну, ще у 3 реакція відсутня і у 8 — негативна.

Наступний блок запитань стосувався характеру змішаного мовлення: «Як Ви думаете, до якої мови воно належить: до російської чи до української? Чи це щось самостійне? На яку з цих мов суржик схожий більше?».

Понад третина учасників інтерв'ю у відповіді на запитання щодо схожості апелює до певної кількості українських чи російських «слів» у змішаному мовленні, при цьому маючи на увазі скоріше за все відповідні основи. При цьому лише поодинокі респонденти звертають увагу на те, що це частіше 'російські' слова, адаптовані за допомогою 'українських' словотворчих і словозмінних засобів (18), або (рідше) навпаки (19):

(17) А у нас добавляють українські присадки к русским словам, получается суржик (I 240);

(18) Це українська мова з якимось такими російським закінченнями. Тобто підлаштована під російську (I 72).

У контактних ідіомах, у яких російська мова історично виступала в ролі акролекту (як в УРЗМ, так і в білоруській «трасянці»), вона передусім вплинула на лексику¹² (особливо на дискурсивні маркери) і далі — на морфосинтаксис, тоді як вплив української чи, відповідно, білоруської більш помітний у словозміні, фонетиці й фонології, а також у базовій лексиці і службових словах, тобто в закритих ділянках мовних структур [Хентшель 2017 : 218]. Попри це респонденти рідко рефлексують, зокрема, з приводу фонетичних особливостей мовлення — про це згадує всього четверо опитаних, та й то досить узагальнено:

(19) Єсть українські слова, які говоряться просто російськими такими вираженнями, но все рівно наголос і акцент — він український (I 1274).

При цьому жоден з респондентів не експлікує у своїх міркуваннях щодо подібності / належності УРЗМ до української чи російської мов таких послідовних і яскраво виражених фонетичних явищ, як, наприклад, «гекання», з одного боку, чи «акання», — з другого.

Деякі респонденти, рефлексуючи з приводу природи змішаного мовлення і поширеності цього явища, вказують на його глобальну природу:

(20) Суржики, скажімо те, що ми називаємо суржиками, вони існують в усіх націях, в Німеччині, в Англії, там місцеві діалекти. <...> відбувається змішення мов там, де перетинаються культури: російська, українська, білоруська (I 236).

Деякі опитані порівнюють змішане мовлення з місцевими говірками, називаючи його «діалект» чи (рідше) «наречие»:

¹² Щоправда, у «трасянці» цей вплив значно сильніший, ніж в УРЗМ; пор. [Хентшель 2018 : 204].

(21) Це різні варіанти для різних мов змішаних. Це змішаний діалект, так вони називаються (І 193).

Взагалі на регіональний характер змішаного мовлення звертає увагу кожен сьомий учасник інтерв'ю. Всі вони відзначають переважання українських елементів на заході України і російських — на сході.

(22) Ближче до Центра, до Заходу, там іде більше до української, менше російських слів. В нашій стороні, Сумська, Чернігівська область, Харківська, там йде більше російських. Потому що ближче до Росії (І 809).

Щодо регіональних відмінностей опитані відзначають не лише загальні тенденції, а й різноманітність «суржиків» навіть на одній, порівняно невеликій території. Також, на думку респондентів, у змішаному мовленні можуть бути присутні не тільки українські й російські елементи, але і вкраплення з інших мов, передусім польської та мов інших сусідніх держав.

(23) Я думаю, що суржик буває не тільки у нас тут, то єсть не тільки Україна, а російські бувають, там є знайомі і в Білорусії, то єсть білорусько-руський суржик, то єсть і білорусько-молдавський суржик, то єсть там такі слова, румини навіть тоже іпользуют суржик (І 915).

Попри те, що більшість респондентів визнає певні тенденції у використанні змішаного мовлення і вважає його масовим і певною мірою усталеним явищем, окремі опитані (таких усього семеро) переконані, що це суто індивідуальне явище, яке варіюється від одного мовця до іншого.

(24) Для некатарих, ну, некатаріє разгаварівають суржиком, где больше українських слів. Некатаріє гаварят суржиком, где больше руських слів. То єсть, для каждава он свой і нет, дапустім, канкретнава суржика (І 600).

Причиною виникнення змішаного мовлення опитані вважають історичні обставини: перебування України у складі Російської імперії і пізніше — СРСР, а також тісні контакти з Росією і поширеність змішаних шлюбів:

(25) Це, просто, мені кається, це завісіт від того, що ми живемо поближче до Росії і в нас тута, от більше дедушкі до бабушок бігали, понімаєте, і вони от так спілкувалися яось, то російським, то українським і воно в нас намішалось, от. Я ж Вам кажу, дома мама руська, папа українець... (І 902).

Також респонденти відзначають, що зміна історичних обставин і набуття Україною незалежності вплинули на мовну ситуацію в регіоні: якщо раніше було більше російської і «суржику», то тепер люди намагаються більше говорити українською, особливо молодь.

Хоча змішане мовлення часто асоціюється із «сільським», про цей зв'язок згадує лише троє респондентів, причому двоє з них стверджують, що у вихідців з села УРЗМ має більше українських рис, тоді як у корінних містян — російських, і лише один з опитаних вважає «суржик» (як повноцінний комунікативний засіб, а не як стилістичний прийом) специфічним ідіомом вихідців із села:

(26) Тому, що я мало спілкуюсь із людьми з села, які говорять такою мовою, я не могу яось ідентифікувати, чому вони саме так говорять, і робити

якісь висновки. З тими, з ким я спілкуюся, то це в основному якщо треба щось пошуткувати, якимось там повеселити, тоді це суржик використовується (І 619).

Загалом майже половина опитаних вважає УРЗМ варіантом української мови: про це заявили 62 респонденти. 25 вважають, що змішане мовлення скоріше належить до російської, 44 вбачають в УРЗМ елементи обох мов у (приблизно) рівних пропорціях. Ще 14 респондентів вважають, що УРЗМ — це окремий ідіом, що не належить ні до української, ні до російської мов, і на запитання про подібність відповідають ухильно або віджартовуються: «На суржик. Україно-руську, слов'янську» (І 1099), «На якусь білоруську, там так розмовляють» (І 109), «Це взагалі щось нереальне» (І 589), «На інопланетян» (І 319). Таким чином, ці дані інтерв'ю загалом співвідносяться з даними анкетування, але тут дещо більше респондентів вбачають подібність УРЗМ з російською і менше — з українською мовами (пор. діаграму 2).

Висновки

Носії УРЗМ, за винятком формальних ситуацій інтерв'ю, рідко рефлексують з приводу власного мовлення й мовлення інших. Але навіть якщо вони і міркують про те, якою мовою говорять, часто їхні теоретичні судження не збігаються з мовною практикою: повсюдно використовується змішане мовлення, незалежно від того, наскільки формальною є ситуація спілкування, який рівень освіти, вік респондента і под. Проте в більшості мовців є чіткі уявлення про те, яким має бути «правильне» мовлення, зокрема, в ситуації інтерв'ю, і вони використовують численні самовиправлення, щоб підібрати найбільш відповідні, на їхню думку, мовні засоби. При цьому навіть жорстко контрольоване мовлення, звичайно ж, далеко не завжди відповідає літературним стандартам тієї чи іншої мови.

Носії УРЗМ часто використовують автопереклад, спрямований дещо частіше в бік російської, ніж української. Автопереклад більш характерний для інтерв'ю, ніж для «сімейних» розмов, адже в офіційній ситуації мовці більшою мірою схильні контролювати власне мовлення, а також виявляють прагнення відповідати певним стандартам (реальним або уявним), справити добре враження на співрозмовника через свою належність до «високого» мовного стандарту, яким залежно від ситуації і ряду супутніх обставин виступає то українська, то російська мова.

Важливою особливістю УРЗМ є те, що мовці не завжди чітко розмежовують мовні (суб)коди, що уможливорює нівелювання мовної ідентичності та існування змішаного коду. Спорідненість мов-донорів для змішаної мови і тривалий мовний контакт стають причиною того, що в респондентів низький рівень рефлексії щодо належності окремих мовних явищ до певної мови, вони часто сприймаються як належні до єдиного змішаного коду.

Змішане мовлення в уявленнях респондентів виступає як «своє» / «наше», йому протиставляються літературні (українські / російські) елементи, діалекти (переважно західноукраїнські), іноземні мови (рідко). При цьому інколи «своє» мовлення формально характеризують як «українське», хоча на практиці це передусім змішане мовлення.

У відкритих інтерв'ю респонденти виявляють здебільшого позитивне або принаймні нейтральне ставлення до УРЗМ, частіше вважаючи його варіантом української мови. Серед причин такого ставлення називають передусім його звичність, зручність і простоту у використанні. При цьому респон-

денти часто говорять про необхідність використання «чистої» української мови, але ці заклики виключно декларативні і ніколи не підтверджуються практичними причинами чи кроками.

Додаток 1. Характеристики респондентів

Респондент	Область	Населений пункт ¹³	Стать	Вік	Освіта
I 2	Вінницька	вм	ж	56	сер. сп.
I 72	Вінницька	мм	ж	30	вища
I 109	Вінницька	мм	ч	30	сер. сп.
I 133	Вінницька	мм	ж	55	сер.
I 135	Вінницька	мм	ж	54	сер.
I 193	Дніпропетровська	сmt	ж	36	сер.
I 208	Дніпропетровська	сmt	ч	64	сер.
I 211	Дніпропетровська	сmt	ж	64	вища
I 236	Дніпропетровська	см	ч	54	сер. сп.
I 240	Дніпропетровська	см	ч	35	сер. сп.
I 317	Житомирська	вм	ч	65	вища
I 319	Житомирська	вм	ч	47	сер.
I 324	Житомирська	вм	ж	51	сер.
I 408	Київська	см	ж	19	сер.
I 497	Київська	мм	ч	50	сер.
I 589	Кіровоградська	вм	ж	18	сер.
I 598	Кіровоградська	вм	ч	56	сер.
I 600	Кіровоградська	вм	ж	46	сер. сп.
I 619	Кіровоградська	см	ж	21	сер. сп.
I 718	Полтавська	см	ч	20	сер.
I 809	Сумська	вм	ч	31	вища
I 863	Сумська	см	ч	58	сер. сп.
I 902	Харківська	сmt	ж	37	сер. сп.
I 915	Харківська	сmt	ч	30	вища
I 988	Харківська	мм	ж	64	сер.
I 1067	Хмельницька	мм	ж	30	сер. сп.
I 1099	Хмельницька	мм	ж	32	сер.
I 1274	Черкаська	мм	ж	64	сер.
С FH	Чернігівська	мм	ж	22	сер.
С HH	Чернігівська	мм	ч	20	вища

¹³ Розмір населеного пункту, де проживає респондент: вм — велике місто (понад 100 тис. мешканців), см — середнє місто (30 тис. — 100 тис.), мм — мале місто (10 тис. — 30 тис.), сmt — селище міського типу.

ЛІТЕРАТУРА

- Воейкова М. Д. Усвоение первого и второго языка: сходства и различия. *Путь в язык: одноязычие и двуязычие* / под ред. С. Н. Цейтлин, М. Б. Елисейевой. Москва : Языки славянских культур, 2011. С. 11–32.
- Дель Гаудио С., Тарасенко Б. Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації* / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. 2-ге вид. Київ : Києво-Могилян. акад., 2010. С. 316–331.
- Макарцев М. М. Идентичность и власть, перформанс и практика в полевом исследовании : К изучению балканославян. идиомов в неславян. окружении. *Актуальные этноязыковые и этнокультурные проблемы современности. Этнокультурная и этноязыковая ситуация — языковой менеджмент — языковая политика*. Москва : Языки славян. культур, 2017. С. 261–294.
- Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком. Київ : Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 135 с.
- Огієнко І. В Україні, а не на Україні. *Рідна Мова*. 1938. № 7. С. 67–72.
- Палинська О. (а) Автоперевод в украинско-русской смешанной речи. *Przegląd rusycystyczny* (у друці).
- Палинська О. (б) Метаязыковые рефлексии носителей украинско-русской смешанной речи. *Wiener slawistischer Almanach* (у друці).
- Пилипенко Г. П. Метаязыковые высказывания старообрядцев Латгалии. *Славян. Альм.* 2017. № 3–4. С. 380–407.
- Тараненко О. О. Варіантність vs. стабільність у структурі українсько-російського «суржику» (УРС): сукупність ідіолектів vs. соціолект. *Variation und Stabilität in Kontaktvarietäten.* / Hrsg. Gerd Hentschel. Oldenburg : BIS-Verl., 2013 [= *Studia Slavica Oldenburgensia* 21]. С. 27–61.
- Хентшель Г. Белорусская «трасянка» и украинский «суржик»: об основных различиях в степени влияния русского языка. *Przegląd rusycystyczny*. 2018. № 2 (162). С. 190–207.
- Хентшель Г. Одиннадцать вопросов и ответов по поводу белорусской «трасянки». *Рус. яз. в науч. освещении*. 2017. № 1 (33). С. 210–251.
- Хентшель Г., Брюггеманн М. Чи існує в Україні українсько-російський мовний конфлікт? Про співіснування, протистояння та змішування української й російської мов. *Українська мова*. 2016. № 1. С. 55–76.
- Хентшель Г., Тараненко О. О. Мовний ландшафт Центральної України: українська мова, російська мова, “суржик” (уживання — мовна компетенція — національне позиціонування). *Мовознавство*. 2015. № 4. С. 3–25.
- Хентшель Г., Целлер Я. П. Языки и коды в центральных регионах Украины: мнения и аттитюды. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2017. № 1. С. 103–127.
- Шумарина М. Р. Метаязыковая рефлексия в фольклорном и литературном тексте : автореф. ... дис. д-ра филол. наук. Москва, 2011. 48 с.
- Association for Language Awareness. URL: http://www.languageawareness.org/?page_id=48 (дата звернення: 24.06.2020).
- Blankenhorn R. Pragmatische Spezifika der Kommunikation von Russlanddeutschen in Sibirien: Entlehnung von Diskursmarkern und Modifikatoren sowie Code-switching. Frankfurt am Main u.a. : Lang, 2003. 267 S.
- Bourdieu P. Was heißt sprechen? Zu Ökonomie des sprachlichen Tauschs. Wien: Braumüller, 1990. 199 S.
- Jessner U. On Multilingual Awareness or Why the Multilingual Learner is a Specific Language Learner. *Essential Topics in Applied Linguistics and Multilingualism*. Cham : Springer, 2014. P. 175–184.

- Hentschel G., Palinska O., Fekete I. Dialect levelling or colonial hybridization: A case study on the formal variation of the infinitive in Ukrainian-Russian «Suržyk». *Language Variation and Change* (у друці).
- Kormos J. Monitoring and Self-Repair in L2. *Language Learning*. June 1999. N 49:2. P. 303–342.
- Matras Y. *Language Contact*. Cambridge; New York : Cambridge University Press, 2009. 366 p.
- Matras Y. An activity-oriented approach to contact-induced language change. *Dynamics of contact-induced language change*. Berlin : Mouton de Gruyter, 2012. P. 17–52.
- Mayring P. *Qualitative Inhaltsanalyse. Grundlagen und Techniken* (12. Aufgabe). Weinheim : Beltz, 2015. 153 S.
- Tesch S. Syntagmatische Aspekte der weißrussisch-russischen gemischten Rede: Kodemischen und Morphosyntax. Oldenburg : BIS-Verl., 2014 [= *Studia Slavica Oldenburgensia* 25]. 268 S.
- Thomason S. G. Language contact and deliberate change. *Journ. of Language Contact*. 2007. N 1. P. 41–62.
- Variabilität und Stabilität im gemischten Substandard im extensiven und zeitstabilen Sprachkontakt: der ukrainische Suržyk zwischen Ukrainisch und Russisch (im Vergleich mit der weißrussischen Trasjanka): Projektbeschreibung und Publikationen. URL: <https://uol.de/slavistik/forschung/sprachwissenschaft/drittmittelprojekte/variabilitaet-und-stabilitaet-im-gemischten-substandard-surzyk#c98833> (дата звернення: 24.06.2020).
- Verschik A. Metalinguistic comments and multilingual awareness: Estonian-Russian language contacts in blogs. *Applied Linguistics Review*. 2017. Bd 10. H. 3. S. 389–415.

REFERENCES

- Association for Language Awareness. URL: http://www.languageawareness.org/?page_id=48 (last accessed: 24.06.2020).
- Blankenhorn R. (2003). *Pragmatische Spezifika der Kommunikation von Russlanddeutschen in Sibirien: Entlehnung von Diskursmarkern und Modifikatoren sowie Code-switching*. Frankfurt am Main u.a.: Lang.
- Bourdieu P. (1990). *Was heißt sprechen? Zu Ökonomie des sprachlichen Tauschs*. Wien: Braumüller.
- Del Gaudio S., Tarasenko B. (2010). Surzhyk: aktualni pyttannia ta analiz konkretnoho prykladu. *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraini: analiz i rekomendatsii*. Y. Besters-Dilger (Ed.). 2 ed. Kyiv: Vydavnychy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 316–331. [In Ukrainian].
- Hentschel G. (2018). Belorusskaya «trasyanka» i ukrainskij «surzhik»: ob osnovnykh razlichiiyakh v stepeni vliyaniya russkogo yazyka. *Przeglad rusycystyczny*, 2 (162), 190–207. [In Russian].
- Hentschel G. (2017). Odinnadcat' voprosov i otvetov po povodu belorusskoj «trasyanki». *Russkij yazyk v nauchnom osveshchenii*. 1 (33), 210–251. [In Russian].
- Hentschel G., Zeller J. P. (2017). Jazyki i kody v central'nykh regionakh Ukrainy: mneniya i attitudy. *Sociologiya: teoriya, metody, marketing*, (1), 103–127. [In Russian].
- Hentschel G., Palinska O., Fekete I. Dialect levelling or colonial hybridization: A case study on the formal variation of the infinitive in Ukrainian-Russian «Suržyk». *Language Variation and Change* (in print).
- Hentschel G., Brüggemann M. (2016). Chy isnuie v Ukraini ukrainsko-rosiiskiy movnyi konflikt? Pro spivisnuvannia, protystoiannia ta zmishuvannia ukrainskoi y rosiiskoi mov. *Ukrainska mova*, (1), 55–76. [In Ukrainian].
- Hentschel G., Tarasenko O. O. (2015). *Movnyi landshaft Tsentralnoi Ukrainy: ukrainska*

- movna, rosiiska movna, "surzhyk" (uzhyvannia — movna kompetentsiia — natsionalne pozytsionuvannia). *Movoznavstvo*, (4), 3–25. [In Ukrainian].
- Jessner U. (2014). On Multilingual Awareness or Why the Multilingual Learner is a Specific Language Learner. *Essential Topics in Applied Linguistics and Multilingualism*. Cham: Springer, 175–184.
- Kormos J. (1999). Monitoring and Self-Repair in L2. *Language Learning*. June (49:2), 303–342.
- Makartsev M. M. (2017). Identichnost' i vlast', performans i praktika v polevom issledovanii. K izucheniyu balkanoslavyanskikh idiomov v neslavyanskom okruzenii. *Aktual'nye etnojazykovye i etnokul'turnye problemy sovremennosti. Ètnokul'turnaya i etnojazykovaya situaciya — yazykovej menedzhment — yazykovaya politika*. Moscow: Yazyki slavyanskikh kul'tur, 261–294. [In Russian].
- Masenko L. T. (2011). Surzhyk: mizh movoiu i yazykom. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2011. [In Ukrainian].
- Matras Y. (2012). An activity-oriented approach to contact-induced language change. *Dynamics of contact-induced language change*. Berlin: Mouton de Gruyter, 17–52.
- Matras Y. (2009). *Language Contact*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Mayring P. (2015). *Qualitative Inhaltsanalyse. Grundlagen und Techniken* (12. Aufgabe). Weinheim: Beltz.
- Ohienko I. (1938). V Ukraini, a ne na Ukraini. *Ridna Mova*. (7), 67–72. [In Ukrainian].
- Palinska O. (a) Avtoperevod v ukrainsko-russkoj smeshanoj rechi. *Przeгляд rusycystyczny* (in print). [In Russian].
- Palinska O. (b) Metayazykovye refleksii nositelej ukrainsko-russkoj smeshanoj rechi. *Wiener slavistischer Almanach* (in print). [In Russian].
- Pilipenko G. P. (2017). Metayazykovye vyskazyvaniya staroobryadcev Latgalii [The metalinguistic utterances of Old Believers in Latgale]. *Slavyanskij al'manah*, (3–4), 380–407. [In Russian].
- Shumarina M. R. (2011). Metayazykovaya refleksiya v fol'klornom i literaturnom tekste. Extended abstract of the D. of Sc. dissertation. Moscow. [In Russian].
- Taranenko O. O. (2013). Variantnist vs. stabilnist u strukturi ukrainsko-rosiiskoho «surzhyku» (URS): sukupnist idiolektiv vs. sotsiolekt. *Variation und Stabilität in Kontaktvarietäten*. G. Hentschel (Resp. ed.). Oldenburg: BIS-Verlag [= *Studia Slavica Oldenburgensia* 21], 27–61. [In Ukrainian].
- Tesch S. (2014). Syntagmatische Aspekte der weißrussisch-russischen gemischten Rede: Kodemischen und Morphosyntax. Oldenburg: BIS-Verlag [= *Studia Slavica Oldenburgensia* 25].
- Thomason S. G. (2007). Language contact and deliberate change. *Journal of Language Contact*. (1), 41–62.
- Variabilität und Stabilität im gemischten Substandard im extensiven und zeitstabilen Sprachkontakt: der ukrainische Suržyk zwischen Ukrainisch und Russisch (im Vergleich mit der weißrussischen Trasjanka): Projektbeschreibung und Publikationen. URL: <https://uol.de/slavistik/forschung/sprachwissenschaft/drittmittelprojekte/variabilitaet-und-stabilitaet-im-gemischten-substandard-surzyk#c98833> (last accessed: 24.06.2020).
- Verschik A. (2017). Metalinguistic comments and multilingual awareness: Estonian-Russian language contacts in blogs. *Applied Linguistics Review*. Bd 10. H. 3, 389–415.
- Voejkova M. D. (2011). Usvoenie pervogo i vtorogo yazyka: shodstva i razlichiya. *Put' v yazyk: Odnoyazychie i dvuyazychie*. S. N. Cejtlin, M. B. Eliseeva (Eds.). Moscow: Yazyki slavyanskikh kul'tur, 11–32. [In Russian].

O.M. PALINSKA

Carl von Ossietzky University of Oldenburg, Germany

E-mail: palinska_o@yahoo.com

<http://orcid.org/0000-0003-2623-7164>

METALINGUISTIC REFLECTIONS AND DISCOURSE PRACTICES OF CENTRAL UKRAINE RESIDENTS

The article dwells upon the metalinguistic reflections of the inhabitants of Central Ukraine, who use in their everyday communication Ukrainian and Russian languages, as well as Ukrainian-Russian mixed speech (URMS). Based on a closed-ended questionnaire, as well as open-ended semi-structured interviews (a research project of the University of Oldenburg in 2014), I studied both implicit (self-translations) and explicit (characteristics in the categories of “own / foreign”, reflections on language codes) metalinguistic reflections. The speakers self-translate into Ukrainian and Russian almost equally (though with some predominance in favour of Russian). There is a statistically significant correlation between the direction of self-translations and some socio-demographic parameters of the respondents, namely: region, first language, age group, type of settlement where the respondents live, education level. The gender of the respondents, the subcorpus (semi-formal interviews or informal family conversations), as well as the type of the settlement where the respondents have grown up, do not show a statistically significant correlation with the direction of self-translations.

The respondents mostly refer to the URMS as “their” language code (“*po-našomu*”), contrasting it with other regional substandards or dialects, or even standard languages – Ukrainian and Russian (“*po-jixn'omu*”), rarely – structurally more distant foreign languages (“*ne po-našomu*”).

The statements about the URMS are dominated by a positive attitude to the mixed variety, which is explained by its convenience, familiarity, and ease of use. The analysis of both the closed-ended survey and the open-ended interviews demonstrated that the respondents mostly consider the URMS as a variant of the Ukrainian language, focusing on its vocabulary, less often on its morphological or phonetic features.

Keywords: metalinguistic reflection, Ukrainian-Russian mixed speech, language contact, self-translation, metalinguistic commenting.

Дата надходження до редакції — 10.07.2020

Дата затвердження редакцією — 28.07.2020